УДК 811.512.145'366

Р.Ф. Мирхәев

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ПРОЗАСЫ ӘСӘРЛӘРЕ ТЕЛЕНДӘ ХӘЛ ФИГЫЛЬ ФОРМАЛАРЫ

В конце XIX – начале XX веков в татарской литературе под влиянием европейской культуры формируется новое направление – просветительский реализм, представители которого в своих произведениях обратились к наиболее актуальным проблемам своего времени. Язык данных произведений представляет собой сплав традиционных особенностей, которыми классический старотатарский письменно-литературный язык характеризуются в целом и элементов разговорного языка. Данная особенность наблюдается и в области морфологии, доказательством чего является употребление в языке татарской просветительской прозы деепричастных форм общетюркского, огузско-турецкого и собственно татарского происхождения.

Ключевые слова: история татарского литературного языка, старотатарский письменно-литературный язык, язык татарской просветительской прозы конца XIX – начала XX веков, неличные формы глагола, формы деепричастия.

Хәл фигыль, башка затланышсыз фигыль формаларыннан аермалы буларак, сөйләмдә төп эш-хәрәкәтне ачыклап килгән икенче бер өстәмә эш-хәрәкәтне белдерә. Татар теле диалектларында аның унөч формасы кулланыла [Юсупов, с. 122–186]. Хәзерге татар әдәби телендә хәл фигыльнең биш формасы норма буларак аерып чыгарыла: *-п, -а, -гач, -ганчы, -ышлый* кушымчаларына тәмамланган хәл фигыльләр [Татар грамматикасы, б. 290–298; Тумашева, б. 147–158; Хисамова, б. 256–263].

Хәл фигыльнең хәзерге татар әдәби телендә норма буларак кабул ителгән формаларының кайберләренең XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар язма әдәби телендә дә актив хәрәкәттә булуы күзәтелә. Шуның белән бергә, бу чорга караган иске татар язма текстларының тел тукымасын гомумтөрки һәм угыз, аерым алганда госманлы төрек телләре өчен хас булган формалар да тәшкил итә. Татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләреннән күренгәнчә, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар язма әдәби телендә хәл фигыльнең парадигматик һәм синтагматик мәгънәләре гомумтөрки *-ып (-уб)*, хәзерге татар теленә хас *-а, -гач* һәм төрек теле үзенчәлекләре саналган *-арак, -ынча, -дыкча, -маздан, -кән* формалары белән белдерелә.

***-ып/-еп (-уб/үб кушымчалы)* хәл фигыльләр.** Классик иске татар язма әдәби теленең традицион үзенчәлекләреннән саналган *-ып (-уб)* кушымчалы хәл фигыльләр – XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләре текстларында иң еш кулланылган формаларның берсе.

Сөйләмдә *-ып (-уб)* формасындагы хәл фигыльләр төп эш-хәрәкәт белән вакыт мөнәсәбәтенә кереп, аның белән бер үк вакытта яисә аннан алда башкарылган эш-хәрәкәтне белдерәләр. Татар тел белемендә бу аларның төп мәгънәсе буларак билгеләнә. Моннан тыш, әлеге хәл фигыльләр төп эш-хәрәкәтнең үтәлү рәвешен, сәбәбен, максатын, ә аерым очракларда кире шарт мәгънәсен дә белдереп киләләр [Татар грамматикасы, б. 293–295; Тумашева, б. 151–152; Хисамова, б. 258–260].

Төп фигыль белән бер үк вакыттагы эшне белдергән *-ып (-уб)* формасындагы хәл фигыльләр күбрәк аны үтәлү рәвеше ягыннан ачыклыйлар: *Кәндесене **забт идүб**, укымайа гәнә чалышыр* [Акъегет, б. 6]. *Мәукыйфнең эчендә вә тышында анда-бунда исламлар **сөйләшүб** гәзәләр* [шунда ук, б. 42]. *Хикәямездә, зийадә гъад кыйлмаенча, табылган мәктүбне дә **тәрҗемә кылуб** язамыз* [Бигиев, 1887, б. 7]. *Муса әфәнде бер нәрсә дә җаваб вирмәенчә тәфәккердә **тәгаҗҗебләнүб** ултырадыр* [шунда ук, б. 10]. *Галиевләрнең бәднамы чыкмасын дийү, Ибраһим Галиев, карчык-акушеркайы **алдалаб**, баланың къәтеленә **гайрәт кылуб**, баланы «тәмам» кылдырды* [Бигиев, 1890, б. 33]. *Маһруйның әнкәсе, бу сөаләә җаваб вирмәенчә, кечек балалардан зиядәрәк тавышла **кычкыруб** җыгламайа башлады* [шунда ук, б. 38].

Язма текстларда *-ып (-уб)* формасындагы хәл фигыльләр төп эш-хәрәкәтнең үтәлү сәбәбен (а) һәм максатын (ә) белдерү өчен дә кулланылалар:

а) *Кягыды **алуб** егет зиядәсе илә мәсрур улды* [Акъегет, б. 4]. *Бөйлә аҗы агламагы **ишедүб** анасы керер* [шунда ук, б. 6]. *Бу сөале **ишедүб,** җәмгыятьнең чугысы вә хосусән Бикбулат менла вә Гали бай вә углы бу шәкерд Хисаметдине хараб идәр дийү батинән мәмнун улдылар* [шунда ук, б. 15]. *Муса әфәндөнең егладыгыны **күрүб**, Нигъмәтулла әфәнде дә битәкать булуб еглыйдыр* [Бигиев, 1887, б. 14]. *Хәдичә туташ да, бу кеби гүзәл мәслихәтне **ишедүб**, тәхте къәләмдә тәмам улмаячак кадәр шадланды* [шунда ук, б. 29].

ә) *Гайниҗамал абыстайда сәне күрүб, чыкмакыңы **көтүб** андан качдым* [Акъегет, б. 67]. *Габденнәсыр әфәнде Казандан – Габдуллиндан туй мәсарифе ичүн акча **сораб** мәктүб язмыш* [Бигиев, 1887, б. 65]. *Бән дә шул дакика илә үз-үземне забт идә алмадым, вә нә ичүн көлдегемне соравыны көтмәй, берәр төрле шөбһәгә төшмәсүн диб, сәбәбене **бәян итмәк улуб** Сәлимә туташга дидем* ... [Фәхретдинов, 1899, б. 70].

XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә *-ып (-уб)* формасындагы хәл фигыльләрне авторлар еш кына бер-бер артлы башкарылган эш-хәрәкәтләрне бирү өчен кулланалар һәм әлеге алым күпмедер дәрәҗәдә сөйләмне җанландыра торган стилистик чара булып тора: *Яшь кыз йомшак дүшәгендән **торуб,** әтрафа **бакуб,** җөмләсе уйкуда улдыкларыны белдекдән соңра*

лампасыны ***яндыруб****, каләм-кәгазь* ***табуб,*** *бөйлә мәктүб язды* [Акъегет, б. 37]. *Муса әфәнде илә Нигъмәтулла әфәнде мәҗлесдән ивләренә* ***кайтуб*** *кәлгәч,* ***тәһарәтләнүб****, салаваты гасырла салаваты мәгърибне* ***әда кылуб****, ахшам йиде сәгатьда чәй эчдекләре вакытда политсә* ***кәлүб****, Муса әфәндене* ***арестовайть идүб****, хәбесханәйә* ***алуб*** *китделәр* [Бигиев, 1887, б. 33]. *Җиһангир Агиев, хикайәмезнең героинясе Маһруй кызның гыйрфанына хәйран вә хөсненә* ***гашыйк улуб****, кызы* ***никях идүб*** *алмак* ***фикренә кәлүб****, аталар вә кыз тарафындан разыйлык* ***булынуб****, Җиһангирнең морадына наил вә бәхтийар улдыгы көн – бу кичәдер* [Бигиев, 1890, б. 8].

Аерым очракларда бу чара авторлар тарафыннан әдәби әсәрдәге геройларның хис-кичерешләрен сурәтләгәндә кулланыла: *Маһруй, атәш күзләре илә бүлмәнең стенасы (дивары)ны карарказн, кечек тәрәзәдә улан тимер рәшәткәйе* ***күрүб****, гвоздь зарур улмадыгыны* ***белүб****, котырган кеше кеби* ***гъәҗәлә кылуб****, җебне кулына* ***алуб*** *вә бүлмәдә улан кечек өстәлне тәрәзәнең янына* ***кәлтерүб****, өстенә менүб, җебнең бер тарафыны рәшәткәйә* ***баглаб****, питләле тарафыны муенына* ***кийүб****, аягы илә өстәлне* ***орып агдаруб****, әҗәлнең кулына* ***дөшүб****, гаять агыр мәшәкатьләрлә җан тәслим кылмайа башлады* [Бигиев, 1890, б. 41].

Моннан тыш, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә *-ып (-уб)* формасындагы хәл фигыльләрнең кабатланып кулланылу очраклары да теркәлде. Әлеге күренеш мәгънәләре ягыннан бер-берсенә якын торган, ләкин төрле тамырдан булган фигыльләрдә дә күзәтелә. Бу очракта алар *-а/-ә* формасындагы хәл фигыльләрне алыштырып киләләр һәм аларның мәгънәсе интенсивлык, дәвамлылык кебек төсмерләр белән баетыла: *Бәс өч дуст* ***кызышуб-кызышуб*** *сөйләшмәкдә иделәр* [Акъегет, б. 31]. *Ишекләр ачылгач, җәмагать бер-берсене* ***басуб-кысуб****, су кеби агылуб, мәхкәмә эченә керә башладылар* [Бигиев, 1887, б. 37]. *Безнең Казан байларының хатынлары, ирләре үлгәндә* ***үкерүб-үкерүб*** *егълаб, иртәге көнендә көлә-көлә яшь кияүгә кидәләр иде...* [Фәхретдинов, 1899, б. 34].

Югарыда күрсәтелгән мәгънәләрдә *-ып (-уб)* хәл фигыле XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләренең тел тукымасын тәшкил иткән барлык функциональ-стиль катламнарында да (әдәби-тасвирлама, публицистик, фәнни) очрый. Биредә ул автор сөйләменең төп үзенчәлекләренең берсе булып тора.

-а/-, -и/-ый **кушымчалы хәл фигыльләр.** Хәзерге татар әдәби телендә *-а* формасындагы хәл фигыльләр, төп фигыль белән белдерелгән эш-хәрәкәтне аның бер үк вакытта яки аннан алда башкарылуы мәгънәсе фонында, башка эш-хәрәкәтнең үтәлү рәвешен яисә сәбәбен белдерә һәм, гадәттә, кабатланган хәлдә кулланылалар. Кайбер очракларда алар аны үтәлү вакыты яки максаты ягыннан да

ачыклап киләләр [Татар грамматикасы, б. 295–296; Тумашева, б. 152–154; Хисамова, б. 260–261]. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләре текстларында *-а* формасындагы хәл фигыльләр сирәк очрый. Биредә алар, нигездә, автор сөйләмендә генә кулланылып, башка эш-хәрәкәтне үтәлү рәвеше ягыннан ачыклап киләләләр: *Хисаметдин менла кемсәйә белдермәйүб, гүя гәзмәк нияте илә багчайа чыкды вә мәркум казыкның янына килүб* ***детри-детри*** *вә* ***курка-курка*** *ташны күтәрүб, астда мәктүб табды* [Акъегет, б. 25]. *Хәнифә туташ* ***көлә-көлә*** *кияр* [шунда ук, б. 28]. ***Сөйләшә-сөйләшә*** *яшьләр бер ханә янына йитешүб гарәбәдән төшделәр* [шунда ук, б. 45]. *Анчак берничә кеше урам буенча солы көлтәләр илә* ***шыгырдый-шыгырдый*** *үтәләр* [шунда ук, б. 51]. *Пароход хезмәтчеләренең ашыгуб нәрсә ташулары, ягъмур күрелгәндә ашлык уручыларның* ***йөгерә-йөгерә*** *көлтә җыймакларыны искә төшерә иде* [Фәхретдинов, 1899, б. 14].

Күп кенә очракларда кабатлаулардан котылу өчен *-а* формасындагы хәл фигыльләрнең бер үк җөмләдә *-ып (-уб)* формасындагы хәл фигыльләр белән бергә кулланылуы күзәтелә: *Безнең Казан байларының хатыннары, ирләре үлгәндә* ***үкерүб-үкерүб егълаб****, иртәге көнендә* ***көлә-көлә*** *яшь кияүгә кидәләр иде...* [шунда ук, б. 34]. *Картчыгы исә яшь вакытында абыстайга ир балалар илә берлекдә сабакга* ***йөрүб****, абыстайның чыра* ***күтәрүб*** *дә: «Укыңыз! Үтерермен!..» дигән сүзенә каршы шаян малайларың артдан* ***торуб****,* ***көлә-көлә****: «Һич үтермәз, бу хөкемсез йир дәгел, курыкмаңыз!..» – дигән сүзләрендән* ***гыйбрәт алуб****, һичнәрсә укымамыш иде* [шунда ук, б. 47]. *Уфа, Пермь, Оренбург, Самара губерналарындан жыелмыш улан бу матрослар, хәлләре кадәр садакаларыны Габбас мелланың алдына* ***куйуб****, пароходларына* ***йөгерә-йөгерә*** *кәтделәр* [шунда ук, б. 126].

-гач-гәч (-кач/-кәч) **кушымчалы хәл фигыльләр.** Әлеге хәл фигыльләр XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә еш очрый торган сөйләм теле үзенчәлекләренең берсе булып торалар. Хәзерге татар әдәби телендә мондый формадагы хәл фигыльләр җөмләдә төп фигыльдән алда башкарылган эш-хәрәкәтне белдереп, аны үтәлү вакыты ягыннан ачыклап киләләр [Татар грамматикасы, б. 296–297; Тумашева, б. 154; Хисамова, б. 261–262]. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә дә алар әлеге функцияне башкаралар һәм, нигездә, автор сөйләмендә кулланылалар: *Һәр насыл исә дә, икенче көн бай мәҗлесендә Хисаметдин менла да булынды вә бай анасының үлдегендән соңра кырык кичә кичдеге үзәрә Бикбулат менла Коръәне кәримдән бераз* ***укыгач****, софрайа чәй китерелде* [Акъегет, б. 14–15]. *Икенче мәктүб ирешдекдән өч көн соңра көн урталары* ***кичкәч****, Хәнифә туташ кечек бүлмәдә тирәзә төбендә тегеш тегүб утырыр иде* [Акъегет, б. 27]. *Кичәнең ярылары*

***булгач**, Мохтар мөсафирханәйә кичәләмәгә китде* [шунда ук, б. 33]. *Тәфтишчеләр, швейцардан бу сүзләрне **ишеткәч**, мөсафирә Зөләйханың мәкътүлә булуы сәкез сәгать илә унике сәгать мабәйнендә вакыйгь улдыгыны аңладылар* [Бигиев, 1887, б. 6–7]. *Кофе **тәмам улгач**, Муса әфәнде господин Андреевдән китде* [шунда ук, б. 24]. *Хак катыйль **табылгач**, Муса Салихов хәлас улачак* [шунда ук, б. 52]. *Сәүдә хезмәтләрем **тәмам улгач** вә үзем бөтен-бөтенә **сәламәтләнүб йиткәч**, Казанга кайтырмын* [Бигиев, 1890, б. 17]. *Хатлар да язуб җибәрмә, чөнки мән ике йә өч көн **кәчкәч**, үзем дә хезмәтләр илә Мәскәүгә кидәмен* [шунда ук, б. 18]. ***Таң аткач**, сәгать сәкездә, Маһруйның бүлмәсе ишеге ачылды* [шунда ук, б. 18].

Аерым очракларда *-гач/-гәч* кушымчалы хәл фигыльләр төп фигыльдән аңлашылган эш-хәрәкәтнең үтәлү сәбәбен белдереп киләләр: *Габденнәсыр әфәнде прокурорга бу җавабны **виргәч**, господин Андреев бик шадланды* [Бигиев, 1887, б. 41]. *Бу сүзләрне Муса әфәндедән **ишеткәч**, һәб җәмагать мөтәхәйир улдылар* [шунда ук, б. 45]. *Сатылачак нәрсәләр вә акча **тәмам улгач**, Габделгафур әфәнде ... Мәмәт әфәнде янына тормайа күчде* [Бигиев, 1890, б. 51].

Еш кына *-гач* формасындагы хәл фигыльләр бер җөмләдә *-ып (-уб)* формасындагы хәл фигыльләр белән бергә кулланылалар. Бу очракта алар бер-бер артлы башкарылган эш-хәрәкәтләрне белдереп киләләр. Алда әйтеп үткәнчә, хәл фигыльләрнең бу рәвешле кулланылышы сөйләмдә кабатлаулардан коткара: *Гайниҗамал абыстай кәндесене гаебләмәсенләр ичүн шөйлә игълан итде ки, Хәнифә туташ дүнке көн **килүб**, бераз **торуб**, Хисаметдин менла **чыккач** гаиб улды имеш* [Акъегет, б. 68]. *Господин Шубин күстәрелмеш йиргә **ултыруб** сәламәтлек **сорашкач,** Муса әфәнде кунакны хөрмәтләмәк өчен хадимгә чәй кәлтерергә кушды* [Бигиев, 1887, б. 11]. *Габденнәсыр әфәнделәр **керүб ултыргач**, дүрт-биш дәкыйка кәчдекдән соңра, бер исерек рус чәйханәйә **керүб**, Габденнәсыр әфәнделәрнең өстәлендән бер-ике өстәл аша бер өстәл янына **ултыруб**, чәйханә хадимендән мөскир гаракы таләп идийур* [шунда ук, б. 47]. *Бөйләҗә Мостафа сабакны белүб вә укуб **тәмам иткәч** вә гади улан мәдехне **ишеткәч**, сабах китапларыны махсус йиренә **куйуб**, софра янына **ултыруб**, чәй эчмәйә башлады* [Бигиев, 1890, б. 14–15]. *Кулында улан дүрт-биш сум көмеш акчасыны **хәреҗ иткәч**, ул-бу нәрсәләрне, ата вә бабасы язмыш китаплары сатмайа **башлаб**, көн кәчермәйә дәвам итде* [шунда ук, б. 51]. *Габделгафур нумерәйә **кергәч**, Ибраһим әфәнде, биш данә йөзлек акчалары **чыкаруб**, Мәмәт вә Габделгафурның алдына өстәлгә куйды* [шунда ук, б. 53].

***-кән (икән)* кушымчалы хәл фигыль.** Төрек теле үзенчәлеге саналган *-кән (икән)* хәл фигыле сыйфат фигыль нигезләренә *икән* ярдәмче фигыленең кыскаруы нәтиҗәсендә барлыкка килгән *-кән* кушымчасы ялганып ясала. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы

татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә аның нигездә *-р* кушымчалы сыйфат фигыленнән ясалган формалары кулланыла. Шул ук вакытта биредә әлеге хәл фигыльнең *-мыш* сыйфат фигыле нигезендә ясалган формасы да теркәлде.

-ркән кушымчалы хәл фигыль функциясе һәм мәгънәсе ягыннан хәзерге татар әдәби телендәге *-ганда* формасының грамматик синонимы булып тора. Ул җөмләдәге төп фигыльдән аңлашылган эш-хәрәкәтне үтәлү вакыты ягыннан ачыклап килә һәм аның белән бер үк вакытта башкарыла торган процессны белдерә: *Бөйлә* ***кидәркән*** *яшь кыз бер дөккяна керде* [Акъегет, б. 20]. *Юлда* ***кидәрләркән*** *Әбүзәр бәк Мохтардан сурды ...* [шунда ук, б. 44]. *Хәтта ки бер эт юл аша узмак* ***истәркән*** *өлгермәйүб, колясканың көпчәкләре астында калуб уртага йарылуб, эчәкләре һаваны бераз исләтделәр* [шунда ук, б. 52]. *Бу тарика господин Шубин бакышы илә мәзкүр өстәлне дикъкатьлә* ***тәфтиш идәркән****, өстәл өстендә алтын илә мөзәййән бер револьвер күрде* [Бигиев, 1887, б. 58]. *Господин Шубин илә Иванов номер эченә кергәч, Иванов, кулындан чемодан, мендәрләрне номер идәненә* ***куяркән****: «Менә бән сезнең кәлүеңезгә кадәр номерне дә арутмадым, җыймадум», – диде* [шунда ук, б. 60]. *Ибраһим әфәнде картчыгы куркытмайа* ***дәвам идәркән****, өйнең капысыны какмайа башладылар* [Бигиев, 1890, б. 30]. *Бу хәбәрләр һәркайусы хата булырлар дийү, Җиһангир, үз-үзенә тәсалла вирүб, өй эченә* ***кереркән****, Маһруйның әнкәсе Җиһангирә раст кәлде* [шунда ук, б. 37]. *Мәмәтлә Габделгафур сөйләшүб* ***утырырларкән****, нумерә ишеге ачылуб, мәгълүмеңез Ибраһим Галиев керде* [шунда ук, б. 52].

-мышкән формасы исә төп эш-хәрәкәт алдыннан башкарылган процессны белдерә, ягъни *-гач* хәл фигылен алыштырып килә: *Гали бай гаиләсе илә чәй эчмәгә* ***утырмышкән****, Бикбулат менла әфәнде керде* [Акъегет, б. 12].

-арак/-әрәк **кушымчалы хәл фигыльләр.** Төрек теле өчен хас булган *-арак* хәл фигыле З. Бигиев һәм Ф. Кәрими сәяхәтнамәләренең төп тел үзенчәлеген тәшкил итә. Башка әсәрләрдә ул сирәк кулланыла.

Функциясе һәм мәгънәсе ягыннан *-арак* хәл фигыле билгеле бер дәрәҗәдә *-ып (-уб)* һәм *-а* формаларының грамматик синонимы булып тора. Әлеге хәл фигыльләр җөмләдәге төп эш-хәрәкәт белән бер үк вакытта яисә аннан алда башкарылган процессны белдереп, төп эш-хәрәкәтне үтәлү рәвеше ягыннан ачыклап киләләр: *Бу инчә биле* ***тамаша идәрәк*** *менламыз хәйратда калды, мәгыйшәтнең зәхмәтләрене оныдуб үз-үзене онытды* [Акъегет, б. 9]. *Соңра бөйлә хаинләр Русияйә тәкрар гъәүдәт идүб, диләнҗелек, бәдәлҗелек сәнгате илә әтрафы* ***гизәрәк****, ... гаять чук әһле исламы йирләрендән, суларындан җөда идүб, хәраб идәрләр* [Бигиев, 1908, б. 12]. *Бән дә тәмам мәмнүниятлә рисаләйе кабул идүб, Волгин җәнабләренең йәд

галийәләрене ***мөсафәхә идәрәк,*** *соң дәрәҗә сөрүреме, тәшәккератымы бәян итдем* [шунда ук, б. 17]. *Бундан соңра Нева җаддәсендә буйдан-буйа бер* ***гәзәрәк*** *Петербургын гәҗә вакытындагы манзарасыны сәер вә тамаша итдек* [Кәрими, 1902, б. 34]. *Агачларыны, юлларыны вә чаерларыны фән вә сәнгать ярдәме илә* ***тәрбия идәрәк,*** *өйлә бер хәлә кәтермешләрдер ки, гаҗәиб табигатә вә гарибе халикатә даир нә кадәр ләтафәт күрмәк истәрсәң бурада вардыр* [шунда ук, б. 124–125]. *Иләредәге ир илә хатын, вә артдагы ике кыз һәб үз араларында* ***сөйләшәрәк,*** *гаять кибаранә вә әдибанә бер сурәтдә гәзмәкдәләр иде* [Кәрими, 1908, б. 55].

Еш кына *-арак* кушымчалы хәл фигыльнең бер үк җөмләдә *-ып (-уб)* формасы белән бергә кулланылуы күзәтелә. Бу очракта алар бер-бер артлы башкарылган эш-хәрәкәтләрне белдереп киләләр. Әлеге чара җөмләдә бер үк форманың кабатлануыннан коткара: *Мәетәнең тиресенә канәгать кыйлмай, симезлегене* ***күрүб,*** *кәндүм бугазладым* ***диярәк,*** *Субаш мөселманларына шу мәетәйе* ***сатуб*** *йидермеш* [шунда ук, б. 21]. *Билет* ***алуб,*** *багажлары* ***тәслим идәрәк*** *әшьямызы вагона йирләшдердекдән соңра чук тормады икенҗе ишарәт виреллде* [Кәрими, 1902, б. 4]. *Кәндесе илә* ***күрешүб,*** *бәрабәр җамигә* ***керәрәк*** *намаз кылдык* [шунда ук, б. 16]. *Сызраньда ике сәгать кадәр* ***торуб,*** *башка вагонлара* ***бинәрәк,*** *сәгать 7 дә хәрәкәт итдек* [Кәрими, 1908, б. 14]. *Кырымдан дышары* ***чыкуб,*** *Русия мәмләкәтләренә* ***кәләрәк,*** *рус вә яһүди дилбәрләрене күрдекдә, бунларың әксәре ... әхлаксызлык вә сәфаһәтә, вә дәһа зиядәсенә дучар улыйурлар* [шунда ук, б. 38–39]. *Бән дә һәрбере илә* ***күрешәрәк,*** *илтифатларына тәшәккер итдектән соңра, рәфикым Хәмитҗан әфәндейе анлара* ***тәкъдим идүб*** *таныштырдым* [шунда ук, б. 56].

-ынча/-енчә* кушымчалы хәл фигыльләр.** XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә төрек теле үзенчәлеге саналган *-ынча* хәл фигыленең, нигездә, юклык формасы кулланыла. Барлык формасында ул сирәк очрый һәм, төп эш-хәрәкәттән алда башкарылган процессны белдереп, аны үтәлү вакыты ягыннан ачыклап килә: *Маһруй мәктүбне язуб* ***тәмам иденчә, *хатны Ягъкуб Галиевкә тапшырмак нияте илә карчык да, әлбисә-киемләрене кийүб, тәмам вә мәктүблә өйүдән хоруж әйләде* [Бигиев, 1890, б. 22].

Чыганакларда барлык формасындагы *-ынча* кушымчалы хәл фигыльләр өчен, нигездә, *дәк* һәм *кадәр* бәйлекләре белән кулланылу хас. Бу очракта алар юнәлеш килеше кушымчасын алалар. Әлеге төзелмә төп эшхәлнең вакыт ягыннан үтәлү чиген белдерә һәм хәзерге татар әдәби телендәге *-ганчы* кушымчалы хәл фигылен алыштырып килә: *Абыстай, риҗа идәрмен, менла Хисаметдин шәһәрә* ***йитешенчәйә дәк*** *бәне гизлә, кәл, алла разый улсын* [Акъегет, б. 88]. *Шимди исә, хәмелең* ***тәмам уланчайа кадәр,*** *күрешергә*

вакыт булмас, бу кәчәмез ахыргы кәчәдер [Бигиев, 1890, б. 18].

XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә юклык формасындагы *-ынча* хәл фигыле *-ып (-уб)* хәл фигыленең юклык формасын алыштырып килә. Ул җөмләдәге төп эш-хәрәкәт белән бер вакыт яссылыгында башкарыла торган процессны белдерә һәм аның үтәлү рәвешен күрсәтү өчен кулланыла: *Муса әфәнде бер нәрсә дә* ***җаваб вирмәенчә*** *тәфәккердә тәгаҗҗебләнүб ултырадыр* [Бигиев, 1887, б. 10]. *Өчесе дә* ***сөйләшмәенчә*** *чәй эчәләр* [шунда ук, б. 15]. *Бән, ..., сүземне* ***озын кылмаенча****, әхуалемне сөйләдем* [шунда ук, б. 15]. *... сән, абыстай, зинһар, бүген кемгә дә* ***белдермәенчә*** *белүб кәлсәнә, ирем кайтмадымы икән?* [Бигиев, 1890, б. 19]. *Әгәр дә мәнем өемдә бала тугдырмыш улса идең, мән ул эшне бер дә* ***сәтер кыйлмаенча*** *хөкем хозурында әйтер идем* [шунда ук, б. 35].

Күп кенә җөмләләрдә хәл фигыльнең әлеге ике формасы, сөйләмгә җанлылык кертү максатыннан, бергә кулланылалар: *Бер дәкыйка кәчкәч, старшина,* ***ашыкмаенча****, борнысындагы күз көзгесене* ***төзәтүб****, присяжный заседательләрнең иттифакы нә идегене укымайа башлады* [Бигиев, 1887, б. 46]. *Господин Шубин револьверны тоткалаб бакдыгы вакытда кесәсендән бер кисәк балавыз* ***чыкаруб****, зәкявәт илә, номер эчендә улан әшхаска* ***белдермәенчә****, мәзкүр балавызга револьверның дуласының очыны* ***басуб****, револьверның зурлыгыны, биеклегене үлчәб алды* [Бигиев, 1887, б. 58]. *Кич улгач да, күзенә* ***йокы кәлмәенчә****, ярым кичәйә кадәр хили* ***фикерләр кылуб****, йокламады* [Бигиев, 1890, б. 40]. *«Йалан буйакчылара» раст кәлмеш арестантның әйтдеге сүзләрне ишедмәмеш кеби улуб, шөбһәдә калсын дийү* ***тәфәккер идүб****,* ***туктамаенча****, капыйа тәвәҗҗеһ кылуб бармайа дәвам итделәр* [шунда ук, б. 68].

Аерым очракларда юклык формасындагы *-ынча* хәл фигыльләре киләчәктә башкарылырга тиеш булган, әмма билгеле бер сәбәпләр нәтиҗәсендә тормышка ашмаган эш-хәрәкәтнең киресен белдерү өчен кулланылалар: *Энем, әгәр дә мәхкәмәдә күстәрән язуыгызны кичә бәңа язуб вирмәгән булса идең, Муса Салихов къәтелдә* ***мәгъйүб улмаенча****, хәлас улыр иде* [Бигиев, 1887, б. 61]. *Мөшфика әнкәем, әгәр сез шимди бу номердә бәнем янымда улсаңыз иде, бәлкем бән үз-үземне* ***къәтел идмәенчә****, әүвәлге кеби, дөньяда торыр идем* [шунда ук, б. 69].

-дыкча/-декчә **кушымчалы хәл фигыльләр.** XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә төрек теле үзенчәлеге саналучы *-дыкча* хәл фигыле сирәк кулланыла. Ул, нигездә, Р. Фәхретдиннең романнарында һәм Ф. Кәриминең сәяхәтнамәләрендә очрый.

Чыганакларда *-дыкча* формасындагы хәл фигыльләр өзлексез башкарыла торган яисә кабатланып килә торган эш-хәрәкәтне белдереп, җөмләдәге төп процессны үтәлү вакыты ягыннан ачыклап киләләр: *Заман* ***кәчдекчә****, мәдәният вә мәгариф*

тәрәкъкый итдекчә *һәр шәй алмашындыгы кеби, сәяхәт мәсьәләсе дәхи пәк чок тәбдил итмешдер* [Кәрими, 1902, б. 2]. *Заман* ***дәгешдекчә*** *зирагать вә тиҗарәт вә сәнәгатьләрең дә ысулы дәгешмешдер* [шунда ук, б. 87]. *Татарларың руслар илә мөнәсәбәтләренә кәленҗә, татарлар,* ***форсат дөшдекчә****, Русияйә һөҗүм илә ягьма вә гарт идәрләр иде* [Кәрими, 1908, б. 42]. *... тәхсилең* ***артдыкча*** *кечелегең, белегең* ***артдыкча*** *сабырың артсын!* [Фәхретдинов, 1899, б. 5].

Моннан тыш *ул-* ярдәмче фигыленнән ясалган *-дыкча* кушымчалы хәл фигыль авторлар тарафыннан җөмләдәге төп эш-хәрәкәтнең яисә персонажга хас сыйфат-билгеләрнең дәрәҗәсен күрсәтү өчен кулланыла: *Касыйм татарлары буфет, вокзал, гостиница тотмак хосусында* ***улдыкча*** *тәрәккый итмешләрдер* [Кәрими, 1908, б. 26]. *Назыр вә мотагаләсе* ***улдыкча*** *тугрыдыр* [шунда ук, б. 29–30]. *Бунлар чуҗыкларыны укытмак җәһәтенә* ***улдыкча*** *һиммәт вә гайрәт идийурлар* [шунда ук, б. 35].

Еш кына *-дыкча* кушымчалы хәл фигыльләр тартым кушымчалары алган хәлдә иярчен кереш җөмләләр составында кулланыла. Бу – автор тарафыннан әйтеләсе фикергә, эчтәлеккә өстәмә рәвештә ачыклык кертү максатыннан эшләнә: *Ләкин юкарыда* ***дидегемезчә****, халыкның бунлардан хәбәре юк, бәлки һәркем үзе эше илә мәшгуль иде* [Фәхретдинов, 1899, б. 17]. *Карга юлбашчы улса, үләксәгә алуб варыр* ***дидекләренчә****, бу кеби хатынлар үзләренең тәрбиясендә улган мәгъсум балаларны үз эзләренә бастырырлар вә гадәтләренә һәм ияртерләр* [Фәхретдинов, 1899, б. 66]. *Ләкин юкарыда* ***сөйләдегемезчә****, малы-фәләне улмадыгындан Йосыф бабай химаясенә дөшмәге лязим кәлде* [шунда ук, б. 46].

Шуның белән бергә тартым кушымчасы алган *-дыкча/-декчә* хәл фигыленең *-ганчы/-гәнче* формасында кулланылу очрагы да теркәлде: *Менлалар да: «Буны* ***вирдегенчә****, бер түгәрәк бөтен акны виргән булса, яхшы улачак иде», – дия сукрануб кәтделәр* [шунда ук, б. 31].

Юклык формасындагы *-дыкча* кушымчалы хәл фигыль җөмләдәге төп эш-хәрәкәтнең башкарыла алмау сәбәбен белдерә: *Бинаән галәйһи бер-беремезнең табигатьләре вә әхлаклары* ***анлашылмадыкча*** *җавабы катгый вирмәгә мөктәдирә дәгелмен* [Акъегет, б. 26].

-маздан/-мәздән **кучымчалы хәл фигыльләр.** XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә төрек теле үзенчәлеге саналучы мондый хәл фигыльләр сирәк кулланыла. Ф. Кәриминең сәяхәтнамәләреннән кала башка язма чыганакларда аның бары тик аерым кулланылыш очраклары гына теркәлде.

Мисаллардан күренгәнчә, *-маздан* формасындагы хәл фигыльләр *әүвәл, мөкатдәм* сүзләре белән бергә кулланылып, төп эш-хәрәкәтне үтәлү вакыты ягыннан ачыклап, аннан соң башкарылачак процессны белдереп киләләр: *Бундан бөйлә*

машина ***кәлмәздән*** *бер сәгать әүвәл тулы мәүкыйф татар иде* [Акъегет, б. 71]. *Муса Салихов Зөләйхане къәтелдә нахак мәгъйүб улдыгы кеби, бәнем ичүн дә кем булса мәгъйүб улмасын дийү үз-үземне* ***къәтел кылмасдан*** *мөкатдәм, ишекне йозак илә биклимен* [Бигиев, 1887, б. 76]. *Сәфәрә* ***чыкмаздан*** *әүвәл юл ичүн бәгъзы хәзерлек күрмәк лязим улдыгы һәркәсә мәгълүмдер* [Кәрими, 1902, б. 2]. *Йаурупада сәрбәстҗә вә һәр шәйе аңлайуб гәзә билмәк вә кәндеңе алдатмамак ичүн франсызҗа, алманҗа, яхуд инглизҗә лисанлардан берене белмәк вә һәр йирә* ***вармаздан*** *әүвәл ул йирен харитасына бакуб, рәһнамәсене моталәгә итмәле* [шунда ук, б. 159]. *Мәгълүм заманы* ***йитешмәздән*** *мөкатдәм йөк тартдырылмыш ат имгәнүб, эшдән чыкдыгы кеби,* ***вакыты йитмәздән*** *мөкатдәм сабак укытдырылмыш бала һәм имгәнүб калмакдадыр* [Фәхретдинов, 1899, б. 12].

Аерым очракларда *-маздан* хәл фигыле аерым сәбәпләр нәтиҗәсендә башкарылмыйча калган эш-хәрәкәтне белдерү өчен дә кулланылырга мөмкин: *Ана деле улган фарсычаны Тыйһранда укуб, соңра Әл-Каһирәгә вармыш, анда исә кызлар дарелфөнүнендә биш ел укымыш; ... ләкин дарелфөнүн тәхсилене* ***тәмам итмәздән*** *мөкатдәм Тыйһранга кайтырга мәҗбүр улмыш имеш* [Фәхретдинов, 1899, б. 34].

-мадан/-мәдән* кушымчалы хәл фигыльләр.** Ф. Кәриминең сәяхәтнамәләрендә, башка мәгърифәтче язучыларның әсәрләреннән аермалы буларак, төрек теле өчен хас булган *-мадан* хәл фигыленең дә кулланылуы күзәтелә. Мәгънәсе ягыннан *-мадан* хәл фигыле *-ып (-уб)* хәл фигыленең юклык формасына туры килә һәм ул җөмләдәге төп-эш хәрәкәтне үтәлү рәвеше ягыннан ачыклап килә: *Без халә вокзал этрафында нимсә хаммалы илә бер-беремезең сүзене* ***аңламайадан *вакыт кәчерийуруз* [Кәрими, 1902, б. 61]. *Биш-ун данә алманы вә яхуд тарелкалары (табаклары) һавада сикердүб, һич бересене* ***дөшермәдән*** *мәһарәт күстәрийурлар* [шунда ук, б. 79]. *Бер мөддәт бунлар илә* ***конушмадан*** *вә* ***танышмадан*** *кәлдек исә дә, озын бер тоннель кәчдекдән соңра анасы безә бакуб бер шәй сурды* [шунда ук, б. 143].

Аерым очракларда *-мадан* формасы җөмләдәге төп эш-хәрәкәтнең үтәлү шартын күрсәтү өчен кулланыла: *Бу музәдәге китапларың кәсрәт вә тәнәүвыгы хакында бер фикер әҗмале вирә билмәк ичүн бәгъзыларының исемләрене бурая* ***язмадан*** *кәчәмияҗәгем* [шунда ук, б. 45]. *Бу кәрамәтле шәехе* ***күрмәдән*** *китмәк асла мөмкин дәгел* [шунда ук, б. 114].

Югарыда әйтеп үтелгәннәрдән һәм китерелгән мисаллардан аңлашылганча, угыз-төрек чыгышлы хәл фигыльләр XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләре теле тукымасының төп үзенчәлеген тәшкил итәләр һәм бирeдә алар очраклы рәвештә түгел, ә билгеле бер стилистик максатларда кулланылалар.

Әдәбият

Акъегет М. Хисаметдин менла. Милли роман яки хикәя. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1886. 70 б.

Бигиев З. Өлүф, яки гүзәл кыз Хәдичә. Роман. Казан: типогр. Г.М. Вечеслава, 1887. 77 б.

Бигиев З. Гөнаһе кәбаир. Роман. Казан: типогр. Г.М. Вечеслава, 1890. 72 б.

Бигиев З. Мавәраэннәһердә сәяхәт (Транс-Оксанияйә сәфәр). Казан: типолитогр. И.В. Ермолаевой, 1908. 108 б.

Кәрими Ф. Йаурупа сәяхәтнамәсе. Оренбург: типогр. «Вакыт», 1902. 191 б.

Кәрими Ф. Кырым сәяхәте. Оренбург: типогр. М.-Ф. Каримова, 1908. 116 б.

Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1978. 221 б.

Татар грамматикасы. Т. 2. М.: ИНСАН, Казан: Фикер, 2002. 448

Фәхретдинов Р. Сәлимә яки гыйффәт. Гафил бән Габдулла әсәре уларак бер хикәятдер. Казан: типогр. Б.Л. Домбровского, 1899. 80 б.

Фәхретдинов Р. Әсма, яки гамәл вә җәза. Оренбург: типогр. М.-Ф.Г. Каримова, 1903. 130 б.

Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Татар. кит нәшр., 2015. 335 б.

Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка: категории глагола. Казань: Фэн, 2004. 592 с.

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре